

Циганок Г. М.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

«ІСТОРИЧНА ФОНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА ТА ЇЇ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНЕТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті представлено відомості про видатного мовознавця ХХ століття Ю. Шевельова та його наукові здобутки в галузі фонології української мови. Науковий доробок мовознавця охоплює майже всі галузі науки про мову, однак у статті розглянута наукова праця Ю. Шевельова «Історична фонологія української мови», в якій мовознавець описує доісторичний розвиток української фонологічної системи та її еволюцію.

Ключові слова: фонологічна система української мови, історична фонологія, звукозміни, монографія, Ю. Шевельов.

До останнього часу дослідження фонологічної системи української мови залишається майже зовсім поза увагою науковців. Великий внесок в цей аспект мовознавства зробив Юрій Володимирович Шевельов. Отже, вважаємо за потрібне дослідити вклад видатного мовознавця в розвиток фонологічної системи української мови. Значну увагу вчений у своїх працях приділяє історичному розвитку української мови. Мовознавець ґрунтовно дослідив історичне становлення та формування української мови, запропонував власну періодизацію фонологічного розвитку української мови, він дослідив всі звукозміни, які відбулися від «протоукраїнського» до «сучасного» періоду, проаналізувавши фонетичні явища та системні зміни, що зумовили перехід від одного періоду до іншого. Мета статті – спираючись на працю Ю.В. Шевельова «Історична фонологія української мови», показати в чому є актуальність праці видатного мовознавця, які традиції ми можемо простежити та в чому полягає новаторство.

Юрій Володимирович Шевельов – знаний у світі славіст, мовознавець і літературознавець (остання найповніша бібліографія його праць охоплює 872 назви), лауреат Національної Шевченківської премії, академік Національної академії наук України, почесний президент Української Вільної Академії Наук у США. Він належить до найвидатніших українських філологів ХХ століття. Лінгвістичний

доробок Юрія Шевельова значний за обсягом і поки що далеко не весь доступний філологічній громаді України [7].

Світ давно визнав Юрія Шевельова як славіста, а на Батьківщині ім'я його було довгий час заборонене та величезний і різноманітний його доробок невідомий. Наприкінці 80-х рр. світ побачив російський переклад книжки Хенріка Бірнбаума «Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции» (1987), у якій було приділено увагу праці Ю. Шевельова «Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови» (1964). Загальний висновок автора був такий: "Треба відмітити, що книга Шевельова в наш час є найкращим дослідженням загальнослов'янської фонології" [14]. Отже, в Москві ім'я Шевельова наприкінці 80-х вже почали потроху згадувати, але в Україні його праці були ще заборонені.

Ім'я видатного мовознавця з'явилося в українській пресі лише 1990 року. Учасники Першого Конгресу МАУ в Києві стоячи привітали видатного вченого, а його звернення до аудиторії відразу стало крилатою фразою: "Любі друзі, шановні вороги!" [14].

Коло наукових інтересів мовознавця надзвичайно широке. Воно включає дослідження загальнославистичної тематики, вивчення проблем окремих слов'янських і праслов'янських мов, розв'язання питань взаємовпливів і контактів між слов'янськими й неслов'янськими мовами. Та основна проблематика лінгвістичних досліджень вченого залишається україністика. Своїми працями, незмінно спертими на багатому фактичному матеріалі, він відкривав раніше неznані наукові обрії, часто по-новому тлумачив численні мовні явища, подавав узірці опису мови, накреслював перспективи подальших досліджень. Своїм основним фахом вчений вважав мовознавство, цінуючи його за методологічну точність і виразну окресленість об'єкта дослідження, що обмежує суб'єктивізм дослідника, літературознавчі ж зацікавлення трактував як гру, забавку, досить скептично оцінюючи саму можливість наукового дослідження художньої літератури. Теоретичною базою багатьох лінгвістичних і літературознавчих праць мовознавця, зокрема досліджень з історичної фонетики та фонології української мови стали – функціональні та структурні засади [4].

Визначальними особливостями стилю вченого є ясність, чіткість, логічність вираження, які забезпечують доступність матеріалу як фахівцям, так і спеціалістам інших галузей науки. Ці особливості формуються кількома чинниками: по-перше, звертає на себе увагу струнка й логічна, відповідно до поставленої мети і

завдань, архітектоніка твору, яка завжди до того ж підкріплена графічно, що дозволяє читачеві вільно стежити за розвитком головної думки автора; по-друге, прозорий, неускладнений синтаксис, якому віддає перевагу вчений, хоча неодноразово, залежно від жанру, предмета дослідження він демонструє складні багатокомпонентні синтаксичні конструкції; по-третє, вчений не зловживає іншомовними термінами. На цьому останньому хочеться наголосити: адже Ю.Шевельов жив в англомовній країні, однак практично не вживав термінів англійського походження, якими так насичені праці наших українських початківців у галузі філології [2].

Фундаментальна праця Ю. Шевельова «Історична фонологія праслов'янської мови» була опублікована англійською мовою 1964 року, в ній розглянуто історичний розвиток звукової системи праслов'янської мови і запропонована оригінальна версія формування праслов'янської фонологічної системи. Логічним продовженням цієї праці, що стала етапною в загальному розвитку слов'янського порівняльно-історичного мовознавства, було дослідження «Історична фонологія української мови» (1979) [8]. На думку відомого діалектолога Павла Юхимовича Гриценка, «сьогодні це найповніший опис розвитку фонологічної системи української мови від праслов'янського до сучасного стану; за 20 років після її завершення ніхто з українознавців не зумів підготувати докладнішої праці про цю проблему, ніхто не піддав критиці чи заперечив сформульовані в ній положення. Це енциклопедичної повноти видання дає вичерпну інформацію про зародження і поступове виформування тієї структури, яка сьогодні визначає індивідуальність української мови з-поміж інших слов'янських» [3]. Отже, пройшло багато років до появи «Історичної фонології української мови» в українському перекладі. Колись давно, коли ще незрушно стояла глуха стіна між еміграцією й Батьківщиною, Юрій Володимирович промовив: «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови» [14]. Своїм дослідженням мовознавець порушує проблему походження української мови, він спростовує офіційну радянську доктрину про існування східнослов'янської єдності, "братньої коліски трьох мов: російської, білоруської й української". Саме через це вчений став персоною нон грата в Радянському Союзі на довгі роки. Та й зараз Україна досі ще лише наближається до належного визнання внеску Юрія Шевельова в утвердження статусу української культури.

Сам Юрій Шевельов не раз говорив, що «Історична фонологія української мови» є найголовнішою працею його життя [14].

Це дослідження показує розвиток фонологічної системи української мови - від праслов'янської мови і донині - на широкому історичному, діалектному, міжмовному й текстуальному матеріалі з установами системно-причинових зв'язків між окремими фонетичними змінами [11].

У своїй монографії «Історична фонологія української мови» автор дав панорамну картину розвитку української мови в її історичному розрізі, обґрунтував її початки в XVI ст. Заперечивши концепцію прасхіднослов'янської лінгвоядності та трьох східнослов'янських мов у доісторичні часи, учений розвинув концепцію конфігурації перегруповання діалектних груп (київсько-поліського, галицько-подільського, полоцько-смоленського, новгородсько-тверського, муромо-рязанського діалектів), що з них розвинулися українська, російська та білоруська мови [6].

З англійської мови монографію переклали мовознавці з Харкова – Сергій Вакуленко та Андрій Даниленко. Запропонував зробити переклад професор Януш Рігер. Праця тривала понад чотири роки. Сергій Вакуленко зазначав, що тим читачам, які матимуть можливість порівняти оригінал і переклад буде помітна шрифтова «строкатість» українського видання. Отже, повністю відтворити лектуру Ю. Шевельова не вдалося, через технічні моменти. Сам Юрій Володимирович Шевельов на переклад не впливав, хоча він прекрасно володів обома мовами [1].

Книга була адресована усім славістам але призначалася вона насамперед українському читачеві — а той упродовж багатьох років не мав до неї доступу. На перешкоді стояли цензурні заборони, відсутність монографії в місцевих бібліотеках, інколи й мовний бар'єр. Український читач не мав, зрештою, доступу до іншої фундаментальної праці Ю. Шевельова — «Передісторія праслов'янської мови: Історична фонологія праслов'янської мови» («A Prehistory of Common Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic», 1964 р.) – та багатьох інших його розвідок, дуже вагомих для славистики та україністики [9].

Слід підкреслити, що «Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова вирізняється з-поміж аналогічних досліджень широтою розглянутої тематики та широтою погляду на мовні явища, багатством використаного історичного та діалектного матеріалу, деталізованим викладом фактів. Усе це доповнюється оглядом попередніх інтерпретацій, завдяки чому для багатьох явищ витворюються своєрідні міні-монографії [9].

Проте «Історична фонологія української мови» не є сукупністю монографій; або, точніше, вона є чимось більшим, ніж суто сукупність монографій. У дослідженні застосовано монографічний, синтетичний спосіб трактування досліджуваної проблеми в усій її повноті. Мовознавець описує доісторичний розвиток української фонологічної системи та її еволюцію. Він пропонує таку періодизацію української мови: від «протоукраїнського» (до середини XI ст.) до «давньоукраїнського» періоду (від середини XI ст. до кінця XIV ст.), аналізує фонетичні явища, відтак – системні зміни, що зумовили перехід до наступних етапів: «ранньосередньоукраїнського» (від початку XV ст. до середини XVI ст.), «середньоукраїнського» (від середини XVI ст. до перших років XVIII ст.), «пізньосередньоукраїнського» (решта XVIII ст.) та «сучасного» (від останніх років XVIII ст. і до тепер). Необхідно зазначити, що зміни в характері писемних джерел залежали від культурних, політичних і суспільних чинників. Отже, предметом цієї книги є звукозміни, крізь які пройшла українська мова від свого початку і до сьогоденного стану. Вони представлені у хронологічній послідовності. Встановлення часових і просторових параметрів кожної звукозміни є дуже важливим, адже у випадку змін, для яких вони відомі, ми можемо сподіватися на з'ясування їхніх причин, чи то внутрішніх, які укорінені у структурі тогочасної мови, чи зовнішніх, які зумовлені змінами у структурі суспільства, до якого мовці належали або яке вони утворювали.

Мовознавець зазначає, що для «протоукраїнського» періоду, немає джерел написаних носіями мови на території України. «Давньоукраїнський» період представлений досить значною кількістю писемних пам'яток, які були складені церковнослов'янською мовою. Для «ранньосередньоукраїнського» періоду основна проблема – це відмежування українських пам'яток і рис від білоруських. У пам'ятках «середньоукраїнського» періоду писемна мова виступає в кількох варіантах: як особливий різновид церковнослов'янської мови та дуже перероблений різновид мови говірної. Вивчаючи «пізньосередньоукраїнський» період, дослідник має справу з мішаниною української та російської мов. Мова «сучасного» періоду запанувала в художній літературі, а тому і поширилася на всі писемні жанри. До того ж, мовознавець вказує на те, що нинішній стан знання про перебіг звукозмін в українській мові протягом її історії не надає підстав до поділу на якісь чітко визначені періоди [13].

З тонким розумінням подано культурно-історичне тло мовних процесів, для кожної виокремленої епохи докладно описано

джерельну базу. Дуже корисною є наведена бібліографія найважливіших праць до кожного розділу [10].

У монографії показано розвиток звукових явищ в окремих діалектах і розвиток діалектної фонологічної системи з ареального погляду. Отже, вона також містить у собі, в повному сенсі слова, історичну діалектологію української мови в галузі фонології: це стосується як розгляду окремих явищ, так і підсумкової синтези, запропонованої в прикінцевому розділі.

У зв'язку з цим не можна не згадати про оригінальний підхід до проблеми формування й розвитку східнослов'янських діалектів і мов – без «давньоруської» доби чи «східнослов'янської мовної спільноти». Посилаючись на свої попередні роботи, передовсім на «Проблеми формування білоруської мови» («Problems in the Formation of Belorussian», 1953), мовознавець доводить: східнослов'янський простір уже на самому початку писемної доби був настільки здиференційований, що це виключає можливість існування «спільноруської» чи «праруської» мови, принаймні в тому вигляді, як це було прийнято дотепер.

Наукове дослідження Ю. Шевельова відрізняється ясністю та чіткістю стилю, прозорістю викладу. В ньому науковці можуть прослідити чітку аргументацію чи міркування за або проти тієї чи іншої гіпотези, пояснення, ідеї. Ми можемо виробити власну суб'єктивну позицію щодо викладення окремих явищ та інтерпретувати їх. Дослідник може і не прийняти один з авторових висновків, але у нього є можливість зробити це, спираючись на виклад автора, на виявлені саме ним суперечні моменти чи неясності. Нарешті, не можна оминати увагою, що пошук необхідного матеріалу у монографії не потребує докладати багато зусиль, завдяки зручним і докладним покажчикам [9].

У науковій праці видатного мовознавця представлено низку звукозмін, що сформували фонологічні характеристики української мови від самих її початків як діалектної групи у складі праслов'янської мови й аж до нашого часу, — з такою мірою логічної та хронологічної послідовності, яку вможливило сучасний стан знання. Методологічно монографія продовжує «Передісторію праслов'янської мови» (1964), з якою вона частково збігається тематикою та проблематикою для періоду VII-XII ст., оскільки доба розпаду праслов'янської мови була й часом утворення української мови (як і решти слов'янських мов). «Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова доводить, що українська мова бере

свій початок із VII століття, а завершує своє формування у XVI столітті.

Аналіз ґрунтується на даних троїстого роду, охоплюючи, поперше, порівняння з іншими слов'янськими мовами, а також суміжними або котериторіальними неслов'янськими мовами; подруге, матеріал писемних пам'яток; по-третє, ситуацію в сучасній українській літературній мові та в українських говірках.

Систематичне зіставлення звукозмін, що відбулися в українській мові та в інших слов'янських і неслов'янських мовах, не є в студіях такого ґатунку звичайною річчю. Історію розвитку фонологічної системи української мови здебільшого розглядають ізольовано або ж у порівнянні тільки з російською та білоруською мовами. За першого підходу предмет дослідження опиняється у вакуумі, за другого він невиправдано перехиляється лише в один бік. Поняття східнослов'янської єдності, якщо під ним мається на увазі щось більше, ніж суто географічна близькість. Якщо поняття східнослов'янської єдності має бути сенсовним з лінгвістичної точки зору, його необхідно виводити як результат дослідження, а не використовувати голосливо від початку. До порівняння насамперед залучаються сусідні слов'янські мови: російська, білоруська, польська, словацька (в її східному діалектному варіанті) та болгарська. Дані з інших слов'янських мов використовуються лише фрагментально, коли цього вимагає специфіка аналізованого матеріалу.

У монографії використано багатий фактичний матеріал, як друкovanі пам'ятки, так і рукописи, серед яких: «Кодекс» Ганкенштайна (Національна бібліотека, Відень), «Флорентійський Псалтир» (Лаврентіївська бібліотека родини Медічі, Флоренція — завдяки сприянню проф. Карло Вердьянї), «Лавришівська Євангелія» (Бібліотека Музею Чарторийських, Краків) та ін. Проте до більшості рукописів автор доступу не мав. Недосяжним для мовознавця був і багатий діалектний матеріал, зібраний в академічних установах Києва та Львова.

«Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова складається з 62 розділів. Кожній важливій звукозміні присвячено окремий розділ. Найчастіше розділ починається із загального твердження, після якого подаються дані писемних пам'яток, діалектні записи та матеріал міжмовного зіставлення. Останній параграф щоразу являє собою спробу з'ясувати хронологію дотичної звукозміни й окреслити її можливі причини та очевидні наслідки. Як правило, позиції інших учених з кожного питання не висвітлюються;

короткий виклад інших підходів подається лише тоді, коли випадок є спірним, а пропоноване розв'язання — здогадним. Наприкінці кожного розділу подано досить обширну бібліографію.

Звукозміни, які відбувалися поетапно і охоплювали різні періоди еволюції фонологічної системи української мови, розглянуто в кількох розділах. Наприклад, у деяких позиціях у протоукраїнській мові звук [o] змінювався на [o·], [u], [ü], перетворившись, нарешті, в сучасній українській мові на [i] (бік: б́оку). Цей процес висвітлено в трьох розділах: 21. Наслідки занепаду ерів: потрактування o у складах перед слабким ером; 33. Потрактування u₂ та 'ü; 45. Просунення вперед і знеогублення u₂. Такий виклад матеріалу дає можливість з'ясувати та дослідити обставини і причини звукових змін на окремому етапі розвитку мови. Досліднику, який простежує за розвитком якогось звука впродовж усіх періодів, необхідно прочитати ці розділи як самодостатню цілісність. Аналогічно, щоб простежити перехід e в i, слід вибрати розділи: 20. Наслідки занепаду ерів: так званий «новий ять»; 22. Наслідки занепаду ерів: потрактування e у складах за якими йшов слабкий ь; 32. Просунення вперед e з перетворенням його на i; 46. Розповсюдження звука i на місці 'ü. Натомість історію складів, де після занепаду слабких ерів сонорний опинився між приголосними, відтворено в розділах: 27. Потрактування складів із двома верхів'ями звучності; 35. Упорядкування складобудови: склади з двома верхів'ями звучності; 44. Усунення складів із двома верхів'ями звучності наприкінці слова; 58. Усунення складів із двома верхів'ями звучності в середині слова. З іншого боку, якщо та чи та звукозміна відбулася в чітко окреслений проміжок часу, але її наслідки згодом зазнали корекції, ці явища зафіксовано в тому самому розділі, де висвітлюється й основна звукозміна, всупереч суто хронологічному порядку викладу.

Значне нагромадження звукозмін у XII–XIII ст. спричинило зміни у звуковій реалізації низки літер, уживаних у пам'ятках. Цим викликано перехід до змодифікованої транслітерації. Суто умовно рубіжним для переходу до цієї змодифікованої транслітерації мовознавцями був визнаний 1387 р. Проте це не означає, що всі звукозміни, відображені в цьому переході (занепад ерів; g > h, i, y > u; ǣ > i та ін.), відбулися саме того року [10].

Дослідники відзначають, що Ю. Шевельов майстерно володів усіма сучасними мовознавчими методами, він завжди був не просто мовознавцем, а мовознавцем-філологом. Тут мається на увазі, що Шевельов досліджував не тільки всі мовні рівні з їхніми закономірностями, але й позамовні чинники, що відіграли велику

роль у розвитку мови. Саме цей Шевельовський підхід зумовив те, що в його «Історичній фонології української мови» увагу приділено не лише фонологічним закономірностям, але й відомостям про писемні пам'ятки різних періодів та історію української мови [12].

«Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова з'явилася друком понад тридцять років тому. Відтоді написано низку праць на подібну тематику, опубліковано лінгвістичні атласи, зокрема й української мови, кілька монографій присвячено говіркам, видано й описано чимало давніх пам'яток чи їх фрагментів. Напевно, на сьогодні є більше відомостей про розвиток фонологічної системи української мови. Але вочевидь, має з'явитися дослідження, що з'ясує, якою мірою ці нові публікації доповнюють капітальну працю Ю. Шевельова. Та все ж без вагань можна стверджувати: його дослідження не застаріло, його наукова вартість не зменшилася, і вона знадобиться ще не одному поколінню мовознавців. Отже, якими будуть наслідки цього унікального експерименту видатного мовознавця може показати тільки майбутнє.

Література:

1. Вакуленко С. Історична фонологія української мови. Шевельов Ю. Три сторінці про переклад. – Харків, червень 2002. – 1054 с.
2. Видатний філолог сучасності: наук. Виклади на честь 85-ліття Ю. Шевельова. – НАН України, Північно-Схід. науковий центр, ХДУ. – Харків: Око, 1996. – С.5-42.
3. Гриценко П. Професор Юрій Шевельов: (Штрихи до портрета видатного мовознавця) // Київська старовина. – 1998. - №6. – С. 154.
4. Дроздовський Д. Грушевський української філології. Презентація двотомного видання Ю. Шевельова// Слово Просвіти. – 2003, №1. – С.13.
5. Жулинський М. Юрій Шевельов-Шерех, або «Поза межі можливого» // Літературна Україна. – 1999, №5. – С.8.
6. Зорівчак Р. Закоханій у вроду та мудрість слова // Мовознавство. – 2002. - № 2-3. – С.77-80.
7. Ковалів П. Здобутки українського мовознавства на еміграції. ЗНТШ, 1969, т.185, збірник на пошану професора, доктора Юрія Шевельова.
8. Масенко Л. Юрій Шевельов – видатний український мовознавець // Дивослово. – 2003. - №1. – С. 62.
9. Рігер Януш. Історична фонологія української мови. Шевельов Ю. Упровідне слово.- Харків: Акта, 2002. – 1054 с.

10. Рігер Януш. Історична фонологія української мови. Шевельов Ю. Передмова.// Колумбійський університет, Нью-Йорк, жовтень 1976. – С.4-8.
11. Русанівський В.М. Шевельов Ю.В.// Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С.735.
12. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Вісник. – Х., 1965 № 854: Серія: Філологія. Випуск 57, 2009. – С.44-74.
13. Шевельов Ю.В. Історична фонологія української мови. – Х. : Акта, 2002. – С.54-55.
14. Шевельов Ю.: «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови», 2009. – [Електронний ресурс] – Режим доступу до матеріалу: <http://www.narodnapravda.com.ua>

Цыганок А.Н. *«Историческая фонология украинского языка» Ю. Шевелёва и её роль в становлении украинской фонетической терминологии.* В статье представлено сведения об известном языковедѣ XX века Ю. Шевелёве и его научных достижений в области фонологии украинского языка. Научные наработки ученого охватывают почти все области науки о языке, однако в статье рассмотрена научная работа Ю. Шевелёва «Историческая фонология украинского языка», в которой ученый описывает доисторическое развитие украинской фонологической системы и её эволюцию.

Ключевые слова: фонологическая система украинского языка, историческая фонология, звукоизменения, монография, Ю. Шевелёв.

Tsyganok H.M. *«A historical phonology of the Ukrainian language» by Y. Shevelov and its role in formation of ukrainian phonetic terminology.* The article represent information about Yu. Shevelov a well known linguist of the XX century and his scientific achievements in the field of Ukrainian phonology. The area of the scientific research of the philologist embraces almost all fields of linguistics but this article is described the monograph «A historical phonology of the Ukrainian language» by Y. Shevelov, where author studied prehistoric development of the Ukrainian phonology system and its evolution.

Key words: phonology system of Ukrainian, the historical phonology, sound changes, monograph, Yu. Shevelov.